

# СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА І СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 37.018.3 [37.091.12.011.3-051 : 37.013.42]

*Курінна С. М.*

## РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ПЕДАГОГА ДИТЯЧОГО БУДИНКУ В ПРОЦЕСІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ЙОГО МЕШКАНЦІВ

У соціально-педагогічній теорії соціальному педагогу присвячено доволі багато різноаспектних досліджень (Ю. Василькова, Г. Голоухова, О. Гура, І. Козич, В. Коваль, Т. Лесіна, О. Лісовець, М. Малькова, Є. Сєдов, М. Тоторкулова, М. Шакурова, В. Шкуркіна та ін.). Водночас майже відсутні роботи, у яких досліджують соціального педагога як суб'єкта соціально-педагогічної роботи в дитячому будинку, за винятком праць Г. Климантової, О. Потопахіної, П. Плотнікова, О. Селіванової, М. Тоторкулової, В. Шкуркіної. І це в той час, коли дитячий будинок, зазнаючи сутнісних трансформацій у своєму розвитку, потребує компетентного сукупного суб'єкта соціально-педагогічної роботи, що забезпечує насамперед інтеграцію різних суспільних впливів на соціалізацію його вихованців. У зв'язку з цим нами було поставлене завдання дослідити соціального педагога дитячого будинку з визначених позицій.

Мета дослідження соціального педагога дитячого будинку з позиції його ролі як інтегратора різних суспільних впливів на соціалізацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, указує насамперед на необхідність визначення дефініції „соціальний педагог”, оскільки на сьогодні в науці ще немає єдиної думки щодо сутності означеного поняття.

Ситуацію з невизначеністю поняття „соціальний педагог” дуже точно помітила у своїх роботах Н. Сейко [8], яка стверджує, що соціальний педагог – це не шкільний соціальний працівник і не соціальний працівник у сфері освіти, як іноді його уявляють, а педагогічно орієнтований соціальний працівник, професійно підготовлений у сфері педагогіки до спілкування в соціумі. Ми згодні з таким ствердженням і як на додаткову аргументацію покликаємося на таке. По-перше, як визначає відомий дослідник проблем соціально-педагогічної науки І. Ліпський, сучасна концепція розвитку соціальної педагогіки дозволяє розглянути її всебічно як сферу практичної діяльності, наукову дисципліну, освітній комплекс [4]. Це означає, що соціальна педагогіка, як джерело власного виникнення частки загальної педагогічної науки, існує водночас як міждисциплінарна галузь практичної, наукової та освітньої діяльності. Соціальний педагог як суб'єкт соціальної педагогіки, як зазначено вище, є інтегральним носієм наукової соціально-педагогічної картини світу, сукупним представником усіх тих, кому доводиться у своїй професійній діяльності працювати з людьми в різноманітних сферах і царинах соціуму, тобто фахівці соціальної сфери поліфункціонального призначення, практичні соціальні робітники й соціальні педагоги, соціальні педагоги-дослідники-методологи, викладачі, робітники різноманітних державних і громадських структур соціального комплексу тощо. По-друге, як демонструють дослідження в царині становлення й сучасного стану розвитку соціальної педагогіки за кордоном, у багатьох цивілізованих країнах соціального педагога розглядають як пе-

дагогічно орієнтованого соціального працівника, професійно підготовленого у сфері педагогіки до спілкування в соціумі. Безсумнівно, головний предмет діяльності соціального педагога – активізація соціально-культурних та соціально-педагогічних функцій суспільства та кожної окремої особистості. Соціальний педагог, здійснюючи посередницьку функцію, координує діяльність різноманітних установ і організацій, що займаються проблемами виховання, навчання й освіти. У більшості зарубіжних країн означені функції соціального педагога закріплені законодавчо. Так, наприклад, у Німеччині законодавством затверджена назва єдиної професії – „дипломований соціальний педагог і соціальний працівник”, а зміст підготовки соціального працівника дорівнюється до підготовки соціального педагога. Крім того, у багатьох землях Німеччини соціальний педагог – це єдина та загальна назва професії для всіх, хто закінчив соціальні відділення вищих навчальних закладів.

Усе зазначене є підставою для іншого формулювання поняття „соціальний педагог” як робочого поняття нашого дослідження.

*Соціальний педагог дитячого будинку – штатний чи позаштатний, офіційний чи добровільний сукупний суб'єкт соціально-педагогічної роботи, покликаний завжди репрезентувати інтереси дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розкривати назустріч цим інтересам та потребам сукупний потенціал соціуму, різних інститутів суспільства, інтегрувати різноманітні суспільні впливи в забезпеченні їх доцільності на конкретному особистісному рівні вихованця дитячого будинку інтернатного або сімейного типу.*

Отже, головний предмет діяльності соціального педагога дитячого будинку становить активізація та інтеграція соціально-культурних, соціально-педагогічних функцій і впливів суспільства на соціалізацію його вихованців.

Таке розуміння предмета діяльності соціального педагога визначило відповідну логіку його подальшого дослідження як суб'єкта соціально-педагогічної роботи з вихованцями дитячого будинку.

Насамперед, на нашу думку, є всі підстави стверджувати, що стратегічним завданням діяльності соціального педагога дитячого будинку є завдання реалізації в рамках своєї компетенції державної сімейної політики як нормативно-правової основи організації діяльності з подолання всіх видів сирітства дітей, захисту їхніх прав [3].

Сьогодні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають під опікою держави, здебільшого виховують у дитячому будинку. Аналіз практики функціонування дитячих будинків в Україні та близькому зарубіжжі виявив кілька суттєвих недоліків, які негативно впливають на соціалізацію дітей: неправильна організація спілкування дорослих з дітьми; недостатня соціально-психолого-педагогічна компетентність вихователів; реалізація програм, що не компенсують дефектів виховання й розвитку дітей, спричинені часовою, довготривалою чи постійною відсутністю сім'ї; постійне перебування дітей в умовах одного й того ж колективу; збіднення емоційно-чуттєвого досвіду та ін. Крім того, діти з дитячих будинків інтернатного типу страждають від різних видів деприваційних розладів: від затримки та спотворення інтелектуального розвитку до розладів інстинктивної сфери й соматовегетативних дисфункцій.

Ці висновки співвідносяться з результатами порівняльного дослідження з вивчення рівнів розвитку дітей, яких виховують у сім'ї та поза нею, про-

веденого нами в процесі дослідно-експериментальної роботи. У ньому взяли участь 800 дітей з 16 дитячих будинків та шкіл-інтернатів Донецької та Луганської області віком від 4 до 18 років, а також діти з неблагополучних сімей та дитячих будинків сімейного типу (800 чоловік). Установлено, що, на відміну від дітей „благополучних”, для вихованців дитячих будинків інтернатного типу характерні такі ознаки: виражена дисгармонія структури особистості, низький рівень інтелектуального розвитку й пізнавальної активності, практична відсутність реальних комунікативних навичок, неготовність до самостійного життя, звуженість мотиваційно-ціннісної сфери, негативні психічні розлади й високий рівень тривожності, незадовільний стан здоров'я та ін.

Зауважимо, що дитячі будинки інтернатного типу дісталися Україні „у спадщину”. Протягом усього періоду існування СРСР основною допомогою держави дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, було направлення на виховання в різні державні установи залежно від віку й стану здоров'я. При цьому зовсім не враховувалися ні родинні зв'язки, ні потреби дитини, а дитячі будинки й школи-інтернати були найбільшими в Європі за кількістю дитячого контингенту. У них активно розвивалися колективні форми виховання, частіше на шкоду індивідуально-особистісному розвитку дитини.

Наголосимо, що в країнах Заходу на той час активно впроваджували ідеологію й політику заміни сімейної турботи як форми соціально-педагогічної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених піклування батьків [5].

Так, у США підставою системи допомоги таким дітям є фостерні сім'ї, які отримали свою назву від англійської „фостер”, тобто „виховувати чужих дітей”. Їхнє головне завдання – надати тимчасовий захист дитині, яка за певних обставин залишилася без сім'ї. Це не тільки діти, що залишилися без батьків, але й діти з неблагополучних сімей, яких були вимушені забрати співробітники соціальних служб, діти, батьки яких перебувають у в'язниці або в психіатричній лікарні, діти батьків із алкогольною чи наркотичною залежністю. Передбачалося, що дитина перебуватиме у фостерній сім'ї недовго – від одного дня до кількох місяців. За цей час для неї необхідно було знайти справжній дім: повернути до батьків, віддати родичам на виховання, віддати на усиновлення фостерним батькам, передати в невеличкі сімейні дитячі будинки чи спеціалізовані інтернати під нагляд психологів. Зазначимо, що теорія фостерного виховання доволі переконлива, але на практиці виявляється все набагато складніше. Згідно з офіційною статистикою, у середньому дитина живе в одній сім'ї 33 місяці. Потім вона може опинитися в другій, потім – у третій тощо, а в результаті більшість з них так і виростають у фостерних сім'ях, не маючи власної домівки. В інших країнах Західної цивілізації також відбувається активна політика виводу дітей-сиріт із закладів на альтернативні сімейні форми виховання. У цих країнах було змінено весь соціальний захист дитинства, створені стандарти послуг для дітей, їхніх біологічних та замінних сімей, сформована суспільна думка, яка зорієнтована лише на сімейне виховання будь-якої дитини, незалежно від її проблем і статусу біологічної сім'ї. Отже, у всіх країнах сьогодні заміни турбота розвивається у трьох основних формах:

- фостерна сім'я й опікунокство (стосується близьких родичів);
- усиновлення;

– виховання в закладах (виключний захід, пов'язаний насамперед з грубим порушенням поведінки, яка не дозволяє дитині адаптуватися в сім'ї).

Водночас доводиться констатувати, що дуже часто повернути дитину до рідної сім'ї стає неможливим. Так, наприклад, у фостерних сім'ях США проживає більше півмільйона дітей. Це відбувається тому, що дуже рідко вдається знайти родичів, які готові були б взяти на себе відповідальність за виховання дитини. Передати таких дітей на всиновлення зовсім не просто, тому що в більшості з них батьки живі й не позбавлені батьківських прав. Окрім того, процес усиновлення в багатьох країнах Заходу дуже складний. Загалом можна вважати, що наявна західна система не завжди може виконати головне завдання – швидко знайти дитині постійний дім і сім'ю.

У ряді країн Заходу дитячий будинок інтернатного типу зовсім не вважається анахронізмом, наприклад, у Великобританії, де понад столітню історію соціального захисту дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, уважають, що за певних умов інтернатні заклади також можуть нарівно існувати разом із альтернативними формами піклування [5]. До таких умов англійські вчені відносять: культуру й дух інституційного закладу, закладені в основу цінності, колективну роботу, спілкування; якість взаємовідносин між дітьми й дорослими, які доглядають їх – неформальні, відверті, конфіденційні, надійні, поважливі; кадрове забезпечення та навчання, кваліфікація, підвищення фахового рівня (удосконалення), стабільність; керівництво – прозоре колегіальне управління закладом; урахування думки дітей; розмір площі закладу (є думка, що менші заклади надають кращий догляд); запис інформації та її колективне використання [7].

Зазначимо, що названі умови повністю відповідають тим загальним, які висувають до організації роботи дитячих будинків інтернатного типу в Україні [6].

Так, проблема сирітства у високорозвинених країнах передбачає різні механізми її подолання. Аналогічна ситуація з проблемою професійної заміної турботи про дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківської опіки, спостерігається сьогодні й в Україні. Уважаємо за необхідне зосередити увагу на особливостях означеної ситуації більш докладно.

Основною причиною труднощів, що постали на шляху оптимального функціонування інституту заміної турботи про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, є той факт, що, незважаючи на більш ніж п'ятнадцятирічний досвід існування дитячих будинків сімейного типу, ще не визначено його місце в системі інших видів улаштування дітей. Ці обставини, на нашу думку, значною мірою посилюють розуміння процесів трансформації державного інституту дитячих будинків інтернатного типу в суспільний інститут дитячих будинків сімейного типу, що, своєю чергою, майже нівелюють роль і місце соціального педагога як сукупного суб'єкта соціально-педагогічної роботи у трансформувальному дитячому будинку. Уточнюємо, що постійно „трансформувальний дитячий будинок” відбиває орієнтацію суспільної свідомості та правової системи держави на створення інститутів сімейної й заміної турботи, а також поетапне згортання системи інтернатних закладів [2].

На сьогодні склалася така система заміної турботи:

- непрофесійна заміная сім'я (усиновлення, піклування, опікунство);
- інтернатні заклади;

– професійно замінна сім'я (сімейно-виховна група, патронатна сім'я, прийомна сім'я).

Утворювальним компонентом системи замінної турботи є професійна замінна сім'я, оскільки вона створюється в результаті включення до неї дитини-сироти, що є своєрідним етапом розвитку самої базисної сім'ї, тобто сім'ї до включення в неї прийомної дитини, яка відтворює модель багатодітної, багатопоколінної сім'ї [6]. Окрім того, професійна замінна сім'я дозволяє найбільш повно реалізувати на практиці вимоги Конвенції про права дитини від 21.02.1990 р., яка наголошує, що дитині для повного та гармонійного розвитку її особистості необхідно рости в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та розумінні [3].

Коротко визначимо специфіку сімейних форм професійної замінної турботи [9]. Сімейно-виховні групи (СВГ) становлять здебільшого перехідну „ланку” до інших форм замінної сім'ї – опікунської, прийомної й т. ін. Батьки сімейно-виховних груп є співробітниками спеціалізованих закладів, на базі яких вони відкриті, і отримують дотації на отримання дитини й заробітну плату. Проте діти ще не мають статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського опіки, а їхні кровні батьки не позбавлені батьківських прав, але з різних причин не можуть займатися їхнім вихованням. У патронатній сім'ї роль батьків виконують так звані патронатні батьки, які водночас є співробітниками сирітського закладу і поділяють відповідальність за соціалізацію дитини спільно з опікуном дитини – директором дитячого будинку. Дитина, виховуючись у патронатній сім'ї до її повноліття, не втрачає статусу сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Дитячий будинок інтернатного типу, у якому існує патронатна система, фактично стає Центром сімейного життєустрою. Прийомна сім'я відрізняється від патронатної насамперед обсягом переданих їй повноважень (постає на правах опікуна дитини) та виділених грошових засобів. Для її проживання, як і під час усиновлення, передбачена згода дитини, яка досягла визначеного віку. А для переходу до прийомної сім'ї теж ураховують думку дитини, навіть якщо вона й не досягла цього віку.

У кількісному відношенні система замінної турботи в Україні станом на 2010 р. виглядає таким чином: у країні функціонувало всього 467 дитячих будинків сімейного типу, у яких перебувало 3122 дитини-сироти і дітей, позбавлених батьківського піклування, та 2827 прийомних (фостерних сімей), у яких виховували 4730 дітей. Наведені показники відображають реалії сьогодення щодо процесів розвитку системи соціального захисту та піклування про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Вище нами було зазначено, що головною причиною труднощів, які уповільнюють розвиток інституту замінної турботи про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, є той факт, що й до сьогодні не виявлено місце дитячого будинку сімейного типу в системі закладів улаштування дітей означених категорій.

Як нам довелося встановити, у цьому питанні існують три різні погляди.

До першого з них можна віднести вузьконормативну теорію дитячого будинку сімейного типу, згідно з якою в класифікації видів улаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, слід дотримуватися законодавчої позиції з відповідним розподілом на *усиновлення, опіку, піклування, патронат, дитячий будинок сімейного типу та прийомну сім'ю*.

До другої теорії віднесемо класичну теорію ДБСТ [2], яка пропонує виокремити три форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: *сімейну форму* (улаштування дітей у сім'ю); *інтернатну форму* (улаштування в навчально-виховні заклади); *квазі-сімейну форму* (улаштування дітей у сім'ю зі збереженням державної підтримки).

І, нарешті, третя теорія відносить ДБСТ до професійного виховання як виду влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківської опіки [7]. Автор цієї теорії (О. Свіжа) визначає правову природу ДБСТ та його місце серед інших форм улаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом виокремлення чотирьох видів влаштування, а саме: 1) *назване батьківство* – юридичне заміщення батьківства, за якого відносини між батьками та дітьми дорівнюють до кровноспоріднених (включає два підвиди: усиновлення та фактичне виховання); 2) *державне піклування* – юридичне заміщення батьківства, при якому відносини між батьками (вихователями) та дітьми (вихованцями) дорівнюють до відносин „вихователь-вихованець” (включає підвиди: будинки дитини – для дітей від народження до трьох років; інтернатні заклади для дітей дошкільного віку; інтернатні заклади для дітей шкільного віку; інтернатні заклади змішаного типу для дітей дошкільного та шкільного віку; загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків (може бути з дошкільним відділенням)); 3) *змішаний тип* – влаштування осіб, яке встановлюється з метою забезпечення особистих немайнових і майнових прав та інтересів малолітніх осіб, які за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої права й виконувати обов'язки (включає підвиди – опіку та піклування); 4) *професійне* (фостерне) виховання – юридичне заміщення батьківства, за якого дитина-сирота або дитина, позбавлена батьківської опіки, передається на виховання та проживання у сім'ю іншої особи до досягнення повноліття за платню (включає підвиди – прийомну сім'ю, патронат) [7].

Останній погляд на розуміння ДБСТ найбільш повно відповідає нашим уявленням про сучасний дитячий будинок в Україні як заклад інтернатно-сімейного типу, який здійснює професійне виховання (професійно замінну турботу) як вид влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У такому дитячому будинку соціальний педагог здобуває статус сукупного суб'єкта соціально-педагогічної роботи, у процесі якої реалізується насамперед стратегія сімейної політики з подолання усіх видів сирітства дітей засобами активізації та інтеграції соціально-культурних і соціально-педагогічних функцій та впливів суспільства на успішну соціалізацію вихованців дитячого будинку.

Отже, стає зрозумілою провідна роль соціального педагога дитячого будинку у справі інтеграції різних суспільних впливів на соціалізацію його вихованців. Означену роль соціального педагога визначають основні напрями його діяльності.

Провідним напрямом діяльності соціального педагога з вихованцями дитячого будинку, за нашим глибоким переконанням, є його діяльність у забезпеченні соціальної ідеології та політики трансформації дитячого будинку

інтернатного типу в дитячий будинок сімейного типу з подальшою трансформацією останнього в прийомну сім'ю, що відповідає найбільш повному забезпеченню права кожної дитини на виховання в сім'ї. Ця робота здійснюється в рамках структури організаційних форм улаштування дітей, які залишилися без батьківської опіки (див. рис. 1).

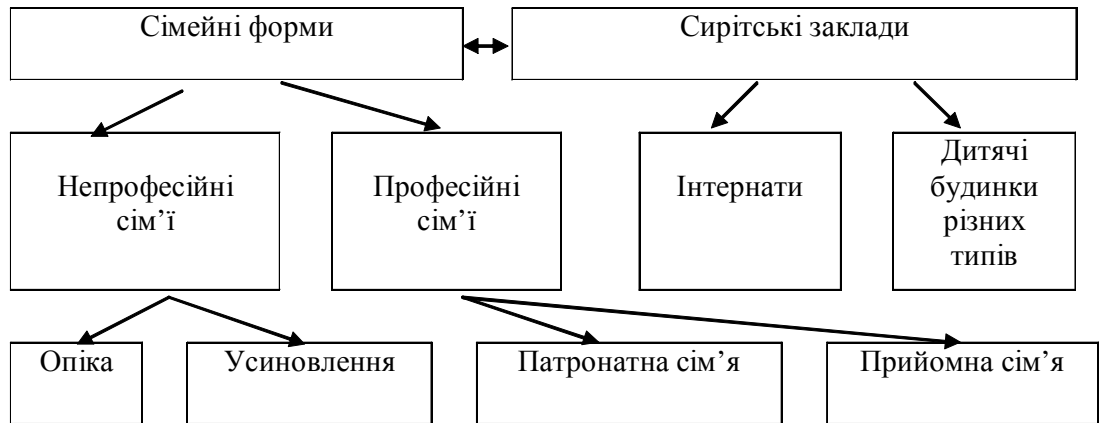


Рис. 1. Форми устрою дітей, які залишилися без батьківської опіки

Здійснюючи ці напрями своєї діяльності, соціальний педагог насамперед повинен знати сімейні форми заміної турботи в їхніх порівняльних характеристиках.

Повну характеристику сімейних форм заміної турботи та ролі соціального педагога в означеному процесі ми надамо в подальших публікаціях.

### Література

- 1. Історія**, теорія і практика соціальної роботи в Україні : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / упоряд. : С. Я. Харченко, М. С. Кратінов, Л. Ц. Ваховський, О. П. Песоцька, В. О. Кратінова, О. Л. Караман. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 408 с.
- 2. Инновационные** модели семейных форм устройства детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей : сборник / под общ. ред. Н. П. Ивановой. – М. : Гос НИИ семьи и воспитания, 2007. – 192 с.
- 3. Конвенція** про права дитини ООН від 20.11.1989 // Публікації : зібрання чинних міжнародних договорів України. – К., 1990. – № 1. – Ст. 205.
- 4. Липский И. А.** Понятийный аппарат и парадигмы развития социальной педагогики / И. А. Липский // Педагогика. – 2001. – № 10. – С. 13–20.
- 5. Мартовицька Н. В.** Розвиток та перспективи вдосконалення системи інституційних закладів Великої Британії для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Н. В. Мартовицька // Вісн. ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 20 (231). – С. 18–27.
- 6. Ослон В. Н.** Жизнеустройство детей-сирот : профессиональная замещающая семья / В. Н. Ослон. – М. : Генезис, 2006. – 368 с.
- 7. Романовська О. О.** Фостерна сім'я Великої Британії як соціально-педагогічне середовище підтримки особистості дитини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 „Соціальна педагогіка” / О. О. Романовська. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 20 с.

**8. Свіжа О. О.** Дитячий будинок сімейного типу в системі видів улаштування дітей, позбавлених батьківського піклування / О. О. Свіжа // Форум права. – 2011. – № 1.

**9. Сейко Н. А.** Добročинність у сфері освіти України (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 „Соціальна педагогіка” / Н. А. Сейко. – Луганськ, 2009. – 46 с.

**10. Скатова В. В.** Институциональный аспект социализации и адаптации сирот : на материалах Томской области : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. социол. наук : спец. 22.00.04 / В. В. Скатова. – М., 2009. – 24 с.

\* \* \*

**Курінна С. М. Роль соціального педагога дитячого будинку в процесі соціалізації його мешканців**

У статті розглянуто дефініцію „соціальний педагог”, розкрито сутнісні характеристики соціального педагога дитячого будинку з позиції його ролі як інтегратора різних суспільних впливів на соціалізацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

*Ключові слова:* соціальний педагог, соціалізація, інтегратор, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування.

**Куринная С. Н. Роль социального педагога детского дома в процессе социализации его воспитанников**

В статье рассматривается дефиниция „социальный педагог”, раскрываются сущностные характеристики социального педагога детского дома как интегратора различных общественных влияний на социализацию детей-сирот и детей, лишенных родительской опеки.

*Ключевые слова:* социальный педагог, социализация, интегратор, дети-сироты, дети, лишенные родительской опеки.

**Kurinnaya S. M. Role of the social teacher of children's home in the socialization of its pupils**

The definition „the social teacher” is considered in article. The fundamental characteristics of the social teacher of children's home as integrator of various public of influences socialization of children-orphans and children is revealing of parental ward.

*Keywords:* the social teacher, socialization, integrator, children-orphans, children is revealing of parental ward.

*Стаття надійшла до редакції 17.12.2013 р.*

*Прийнято до друку 26.04.2013 р.*